Да этнічных працэсаў на Панямонні ў раннім сярэднявеччы

На старонках „Białoruskich Zeszytów Historycznych” этнічным кантактам на Панямонні ўдзялялася дастаткова ўвагі. Артыкулы Аляксандра Краўцэвіча тычыліся генезісу Вялікага княства Літоўскага і звязаным з ім працэсам балта-славянскага ўзаемадзеяння[1]. Даследчык, спалучыўшы археалагічныя, гістарычныя, лінгвістычныя і іншыя крыніцы, паспрабаваў высветліць узаемасувязь балта-славянскіх кантактаў і працэсу фармавання ВКЛ. Згаджаючыся па сутнасці з большасцю высноў А. Краўцэвіча, мы хацелі б выказаць некаторыя свае меркаванні па гэтай праблеме. Аўтар на працягу апошніх дзесяці гадоў займаецца вывучэннем археалагічных помнікаў X-XIII ст.ст. на тэрыторыі Панямоння. Таму этнічныя кантакты да ўзнікнення ВКЛ (эвалюцыя балта-славянскай мяжы і характар узаемаадносін) мы разглядаем па падставе археалагічных крыніц. На наш погляд, у артыкулах А. Краўцэвіча якраз бракуе крытычнага аналізу археалагічных матэрыялаў. Пры гэтым мы ўсведамляем, што яны (археалагічныя крыніцы) не могуць выступаць у якасці адзінага аб’ектыўнага аргумента ў вырашэнні дыскусійнай праблемы.

У гісторыі няма народаў, якія з’явіліся без змешвання розных этнасаў. Дастаткова ўзгадаць, напрыклад, французаў, якія з’явіліся ў выніку кантактаў кельтаў, рымлян, германцаў. Ці англічан — працэс змешвання кельтаў, рымлян, англаў і саксаў. Беларускі народ

[1] А. Краўцэвіч, *Да праблемы ўтварэння Вялікага княства Літоўскага,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 1, s. 5-22; ён жа, *Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1998, nr 9, s. 5-25.

паўстаў у выніку рассялення славян на тэрыторыі пражывання балтаў і іх змешвання. Гэта прызнана большасцю археолагаў і спецыялістаў іншых навук — антраполагаў, этнолагаў, мовазнаўцаў[2]. Таму тэзіс аб тым, што шматвяковыя міжэтнічныя кантакты на Панямонні сталі часткай этнагенезу беларусаў, ёсць агульнапрыняты і пярэчанняў не выклікае. Перад даследчыкамі стаіць пытанне: калі ж славяне прыйшлі на Панямонне? Услед за Ф. Гурэвіч А. Краўцэвіч паўтарае, што славянскія паселішчы з'явіліся ў басейне Нёмана у другой палове I тысячагоддзя н.э. Сама Ф. Гурэвіч прыводзіла ў якасці доказу „паселішчы, а таксама такія характэрныя помнікі, як падоўжаныя і доўгія курганы"[3]. Але тут ёсць моманты, на якія трэба звярнуць увагу.

Генезіс доўгіх курганоў і іх этнічная інтэрпрэтацыя — найбольш складаныя праблемы пры вывучэнні помнікаў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Адны з даследчыкаў разглядаюць гэтыя помнікі як славянскія, звязваючы іх з крывічамі (П. Траццякоў, С. Тараканава, В. Сядоў, Я. Носаў, Г. Штыхаў). Частка прыбалтыйскіх даследчыкаў з'яўленне доўгіх курганоў у Эстоніі і Латвіі звязваюць таксама з распаўсюджваннем славянскага этнічнага элемента (М. Шмідэхельм, Э. Шнорэ). Да прыбалтыйска-фінскага насельніцтва адносяць доўгія курганы С. Лаул, С. Бялецкі. Пра неславянскасць культуры доўгіх курганоў трэцяй чвэрці I тысячагоддзя н.э. аргументавана пісалі І. Ляпушкін, М. Артамонаў, Э. Загарульскі, В. Булкін, А. Мядзведзеў і іншыя, лічачы гэтую культуру балцкай. Да рознаэтнічнага насельніцтва (балта-славянскага) адносяць культуру доўгіх курганоў Я. Шмідт, У. Янукоў, В. Шадыра[4]. Аднак у нашым выпадку этнічная інтэрпрэтацыя не галоўнае. На тэрыторыі Панямоння гэтай катэгорыі помнікаў няма. Рэч у тым, што за доўгія курганы Ф. Гурэвіч палічыла пясчаныя дзюны натуральнага паходжання. Высвятлілася гэта яшчэ ў канцы 60-х гадоў падчас даследаванняў на Панямонні В. Сядова[5].

А. Мядзведзеў сцвярджае, што развіццё насельніцтва Беларусі (у тым ліку і Панямоння) да IX ст. н.э. трэба разглядаць як развіццё культур, што ў этнічных адносінах належалі да ўсходніх балтаў (культура штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінская, мілаградская, банца-

[2] Л. Дучыц, *Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя*, „Беларускі гістарычны агляд" 1995, т. 2, сш. 1, с. 15-30.

[3] Ф. Д. Гуревич, *Древности Белорусского Понеманья*, Москва—Ленінград 1962, с. 144; А. Краўцэвіч, *Працэс балта-славянскіх кантактаў...*, с. 9.

[4] С. Піваварчык, Г. Семянчук, *Археалогія Беларусі. У 2-х частках. Ч. 2 — Эпоха сярэднявечча*, Гродна 1997, с. 15-16.

[5] В. В. Седов, *Исследования в Гродненском Понеманье*, „Археологические открытия 1968", Москва 1969, с. 346-347.

раўская культуры). З V ст. да н.э. з'яўляюцца помнікі заходніх балтаў (могільнікі тыпу Начы, якія трансфармаваліся ў культуру каменных курганоў V-XIII ст.ст.). Славяне прыйшлі на Беларусь (Заходняе Палессе) толькі ў VI-VII ст.ст. (пражская культура). Рассяленне славян у Цэнтральнай, Паўночнай і Усходняй Беларусі адбылося не раней за IX ст. (культура тыпу Лукі-Райкавецкай, раменская культура ў Пасожжы)[6]. Незразумела, якія паселішчы з раннеславянскімі матэрыяламі на Панямонні мела на ўвазе Ф. Гурэвіч, бо на той час (пачатак 60-х гг.) такіх помнікаў яшчэ не было вядома. Адсюль, напэўна, і такое расплывістае дatаванне — другая палова I тысячагоддзя н.э. На сённяшні дзень толькі на двух панямонскіх помніках зафіксаваны славянскія матэрыялы канца I тысячагоддзя н.э.

Першы помнік — гарадзішча каля в. Радагошча ў Навагрудскім раёне. На думку В. Ніканава, назвы на „гошча" паказваюць на месца, дзе славяне засталі лес. В. Сядоў, параўноўваючы тапонім з археалагічнай картай, прыйшоў да высновы, што назва Радагошча адносіцца ў асноўным да XI ст.[7] Планіроўка гарадзішча Радагошча блізкая да помнікаў Смаленшчыны і Паўночнай Букавіны, а назва вёскі аднайменна назве знакамітага свяцілішча Радагошча на тэрыторыі племяннога саюзу люцічаў (вялетаў) у палабскіх славян. Э. Зайкоўскі, які праводзіў археалагічныя даследаванні на помніку, адзначыў, што да самай шматлікай катэгорыі знаходак адносяцца фрагменты керамікі, якая характэрная для культуры тыпу Лукі-Райкавецкай і датуецца IX-X ст.ст.[8]

Другі помнік, на якім таксама знойдзены матэрыялы культуры тыпу Лукі-Райкавецкай — гарадзішча каля в. Ласосна-Велька (гміна Кузніца-Беластоцкая) на тэрыторыі Польшчы[9]. Помнік гэты знаходзіцца прыкладна 25-30 км на паўднёвы захад ад Гродна на рацэ Ласосне (Ласасянцы), што ўпадае ў Нёман. Такім чынам, абодва гарадзішчы — самыя паўночныя помнікі культуры Лукі-Райкавецкай і датаваць з'яўленне славян у Панямонні можна больш дакладна — IX-X ст.ст., г.зн. самы канец I тысячагоддзя н.э. Археалагічных сведчанняў больш ранняга славянскага пранікнення ў басейн Нёмана няма.

6 А. Мядзведзеў, *Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н.э. — VIII ст. н.э.)*, „Беларускі гістарчны агляд" 1994, т. 1, сш. 1, с. 36-37.

7 В. В. Седов, *Из истории восточнославянского расселения*, КСИА, вып. 104, 1965, с. 7; В. А. Никонов, *IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии*, т. 2, Москва 1962, с. 450-451.

8 Э. М. Зайкоўскі, *Раскопкі каля Радагошчы*, „ГАЗ", № 7, с. 120-137.

9 Даклад Я. Машчынскага на канферэнцыі „Problemy konserwatorskie związane z ochroną zabytków archeologicznych w dobie rozwoju ekonomicznego Europy Środkowej i Wschodniej", 18-19 maja 1998, Bielsk Podlaski.

Актывізацыя славянскай каланізацыі на Панямонні, як слушна адзначае А. Краўцэвіч, пачынаецца з канца X — пачатку XI ст.ст. Л. Дучыц сцвярджае, што менавіта ў пачатку II тысячагоддзя адбываўся асабліва інтэнсіўны працэс змешвання балтаў і славян на тэрыторыі Беларусі[10]. Тады не толькі фармаваўся новы антрапалагічны тып, але і ствараўся сінтэз двух архетыпаў свядомасці. На такой базе і з'явіўся беларускі этнас. Гэта быў час, калі вакол таксама пачыналася складванне народнасцей — палякаў, чэхаў, балгараў, украінцаў, літоўцаў і іншых.

Не меньш актуальнае пытанне племяннной дыферынцыяцыі (якія славянскія і балцкія плямёны ўзаемадзейнічалі на Панямонні на пачатку II тысячагоддзя н.э.), бо з ім звязана праблема балцка-славянскай мяжы.

Этнічны склад насельніцтва той ці іншай тэрыторыі вызначыць па археалагічных матэрыялах даволі складана. У апошні час з'явіўся шэраг прац, у якіх вырашаюцца этнагенетычныя пытанні[11]. Вырашэнне гэтых пытанняў залежыць як ад характару помнікаў, так і ад забяспечанасці іх матэрыяламі. У асноўным этнічныя працэсы разглядаюцца археолагамі на матэрыялах пахавальных помнікаў. Дзякуючы вялікаму факталагічнаму матэрыялу, які назапашаны за працяглыя гады палявых даследаванняў, археолагі прыйшлі да высновы, што асноўнымі этнавызначальнымі прадметамі на пахавальных помніках з'яўляюцца жаночыя ўпрыгожанні, пераважна скроневыя кольцы. Істотным крытэрыем пры вызначэнні этнасу па пахавальных помніках з'яўляецца дэтальнае вывучэнне пахавальнага абраду (спосаб пахавання, арыентацыя касцяка, характар і спосаб размяшчэння пахавальнага інвентару). На нашу думку, больш абгрунтаванымі будуць высновы, калі адначасова разглядаць матэрыялы, атрыманыя як з пахавальных помнікаў, так і з паселішчаў вызначанага рэгіёна. Тут павінны ўлічвацца розныя элементы матэрыяльнай культуры насельніцтва — домабудаўніцтва, керамічны комплекс, упрыгожанні.

Па праблеме этнічнага складу насельніцтва ранняга сярэднявечча (X-XIII ст.ст.) у Беларускім Панямонні існуе некалькі поглядаў. Большасць даследчыкаў асноўным насельніцтвам называе дрыгавічоў[12]. В. В. Сядоў лічыць, што тут жылі яцвягі і іх славянізаваныя

10 Л. Дучыц, *Балты і славяне...*, с. 15-30.

11 В. В. Седов, *Восточные славяне в 6-13 вв.*, „Археология СССР", Москва 1982; А. П. Моця, *Население Среднего Поднепровья 9-13 вв. (по данным погребальных памятников)*, Киев 1987; П. Ф. Лысенко, *Дреговичи*, Минск 1991; Г. В. Штыхаў, *Крывічы*, Мінск 1993.

12 Ф. Д. Гуревич, *Древности...*, с. 136; П. Ф. Лысенко, *Дреговичи*, с. 99-100.

нашчадкі[13]. Аналіз матэрыялаў з археалагічных помнікаў Панямоння паказвае, што насельніцтва рэгіёна ў X-XIII ст.ст. было даволі стракатым. Складана выдзеліць які-небудзь раён, дзе пераважала б адзінае ў этнічным плане насельніцтва. Славянскія плямёны, што прыйшлі сюды на пачатку II тысячагоддзя, пражывалі ў цесным кантакце паміж сабой і з аўтахтонным насельніцтвам — балтамі. Адбываўся працэс узаемаўплыву духоўнай і матэрыяльнай культуры рознаэтнічных плямён.

Аналіз курганных старажытнасцей у раёне Навагрудка (вёскі Гарадзілаўка, Мольнічы, Сялец, Суляцічы і іншыя) паказвае, што па абрадзе пахавання і інвентару найбольш яскрава выступаюць пахаванні дрыгавічоў і драўлянаў, не зусім выразна — пахаванні валынянаў. Гэта найбольш раннія славянскія пахаванні ў рэгіёне і датуюцца яны другой паловай X — пачаткам XI ст.ст. Прыкладна тую ж сітуацыю паказваюць антрапалагічныя даныя па матэрыялах могільніка каля в. Брацянка[14]. Сярод могільнікаў XII-XIII ст.ст. найбольш яскрава і ў вялікай колькасці выступаюць пахаванні валынянаў (Суляцічы) і носьбітаў культуры каменных курганоў Бужска-Нёманскага міжрэчча (Батароўка)[15]. Матэрыялы курганоў сінхронны раннім матэрыялам Навагрудка, а кераміка пахавальных помнікаў аналагічна кераміцы гарадзішчаў Радагошча, Сёгда, селішча Пурневічы. Магчыма, гэтыя паселішчы ў адных выпадках засноўваліся, а ў іншых — выкарыстоўваліся паўторна дрыгавічамі ці валынянамі. Паўднёвыя традыцыі (паўзямлянкі і глінабітныя печы) прасочаны ў домабудаўніцтве Навагрудка на ранніх этапах яго існавання і на селішчы Гарадзілаўка[16]. У керамічным комплексе Навагрудка таксама назіраюцца валынскія аналагі[17].

Рухаючыся далей на захад, можна адзначыць, што паміж рэкамі Молчаддзю і Шчарай большасць археалагічных помнікаў належыць славянам. П. Ф. Лысенка ў курганах каля в. Орлавічы знайшоў буйназярнёныя пацеркі — характэрныя дрыгавіцкія ўпрыгожанні[18]. Матэрыялы раскопак Слоніма (Замчышча) і гарадзішча на Косаўскім тракце паказалі іх прыналежнасць на пачатку II тысячагоддзя славянскаму насельніцтву. На гарадзішчы Збочна знойдзены ўпрыгожанні, якія належалі як славянскаму, так і балцкаму на-

13 В. В. Седов, *Восточные...*, с. 120.

14 К. В. Павлова, *Погребальные памятники окрестностей Новогрудка*, „КСИА” 1981, вып. 166, с. 83.

15 К. В. Павлова, *Погребальные...*, с. 83.

16 Ф. Д. Гуревич, *Древности...*, с. 38.

17 М. В. Малевская, *Некоторые исторические связи Новогрудка в 10 в. (по материалам керамики)*, „КСИА” 1972, вып. 129, с. 17.

18 П. Ф. Лысенко, *Дреговичи*, с. 95.

сельніцтву. На гарадзішчы Мерачоўшчына (каля г. Косава) зафіксаваны рэшткі паўзямлянкі і тыпова славянская кераміка X-XI ст.ст. Рысы, характэрныя для валынян, прасочваюцца ў старажытных слаях Ваўкавыска ў выглядзе рэштак паўзямлянак і валынскай керамікі. Тыпова славянская кераміка знойдзена і на гарадзішчы Мсцібава. Трэба ўлічыць і распаўсюджаныя ў могільніках левабярэжнага Панямоння такія ўпрыгожанні, як пярсцёнкападобныя і паўтарааабаротныя скроневыя кольцы. Яны, не будучы спецыфічнымі дрыгавіцкімі ўпрыгожаннямі, характэрныя для паўднёва-заходняй групы ўсходнеславянскіх плямёнаў і не сустракаюцца ў крывічоў і славенаў[19].

Аднак крывічы прымалі ўдзел у каланізацыі Панямоння. Даследчык В. В. Сядоў лічыў, што крывічы засялілі Панямонне даволі рана, пра што сведчаць доўгія курганы. Некаторыя гісторыкі дапушчалі, што палачанамі былі заснаваны панямонскія гарады. Больш познія даследаванні могільнікаў з доўгімі курганамі выявілі, што за доўгія курганы былі прыняты дзюны натуральнага паходжання. Таму роля крывічоў у каланізацыі Панямоння, якую раней лічылі вельмі значнай, сёння ўяўляецца больш сціплай[20].

Асноўная каланізацыйная хваля крывічоў прыйшлася на правабярэжнае Панямонне, у вярхоўі рэк Віліі і Бярэзіны. Пра гэта сведчыць узнікненне тут апорных пунктаў крывічоў — Крэва, Лоска, Палачан, Гарадка, Славенска. Праўда, у гэты час яны перайшлі і на левы бераг, дзе зафіксаваны аднайменныя тапонімы ў Іўеўскім, Слонімскім і Зэльвенскім раёнах. Знаходкі крывіцкіх бранзалетападобных скроневых кольцаў у Панямонні рэдкія. Адзінкавыя пахаванні крывічоў сустракаюцца ў могільніках каля вёсак Сялец, Гарадзілаўка, Брацянка, што пад Навагрудкам[21].

Што да Гродна і ўвогуле заходняй часткі даследуемага рэгіёна, цяжка па археалагічным матэрыяле вызначыць, які этнічны элемент тут пераважаў. Аналіз матэрыяльнай культуры Гродна паказаў славянскі воблік гэтага горада з перавагай рысаў, характэрных для паўднёва-заходняй групы славян. Неабходна звярнуць увагу на заходнеславянскія элементы ў кераміцы Гродна, Турэйска, Індуры. Раскопкі могільнікаў каля вёсак Падрось, Ясудава, Мігова выявілі іх прыналежнасць да змешанага дрыгавіцка-мазавецкага і мазавецка-балцкага насельніцтва.

Складаней вызначыць этнічны склад насельніцтва правага берага Нёмана, паколькі тут не так добра вывучаны археалагічныя пом-

[19] К. В. Павлова, *Погребальные...*, с. 82-83.
[20] В. В. Седов, *Исследования...*, с. 346-347.
[21] К. В. Павлова, *Погребальные...*, с. 82-83.

нікі і ў першую чаргу могільнікі. Ф. Д. Гурэвіч меркавала, што правы бераг Нёмана паміж Бярэзінай і Лебядой быў заняты славянскім насельніцтвам. Вышэй адзначалася, што крывічы прасунуліся ў вярхоўі Віліі і Бярэзіны. На нашу думку, на правы бераг Нёмана перайшлі таксама славяне паўднёвай каланізацыйнай хвалі. Пераход гэты ажыццяўляўся ў двух накірунках. Першы — паміж Гаўяй і Дзітвой, дзе славянская кераміка X-XI ст.ст. зафіксавана на гарадзішчах і селішчах Мыта, Ольжава, селішчах Дакудава, Моцевічы. Інфільтрацыя сюды славян адбывалася з раёна Навагрудка, які знаходзіўся непадалёку, праз Нёман. Другі накірунак — з раёна Слоніма па Шчары ў басейн Лебяды і Котры. Менавіта тут знаходзяцца найбольш значныя помнікі-гарадзішчы Турэйск, Кульбачына, Касцянёва, селішчы Орля, Перакоп. Керамічны комплекс даследаваных гарадзішчаў мае больш падабенства з керамікай паўднёвых зямель (Галіччына, Валынь, Палессе). На гарадзішчы Касцянёва зафіксаваны рэшткі паўзямлянкі, што таксама характэрна для поўдня. Таксама неабходна ўказаць і на заходнеславянскія (мазавецкія) элементы ў кераміцы гэтых помнікаў (вертыкальнае горла, штампы, налепнае рабро, форма посуду). На гарадзішчах Кульбачына і Касцянёва адзначаны і балцкія элементы — умацаванне вала валунамі і каменныя агнішчы. У гэтым рэгіёне знаходзіцца значная колькасць каменных могільнікаў, якія адносяцца да балцкіх, верагодна, яцвяжскіх[22].

На думку даследчыкаў, стабільнай мяжы паміж славянамі і балтамі не было. Не было яе, калі пачыналася каланізацыя славянамі балцкіх зямель, не было і пазней, калі каланізацыя гэтых зямель ішла поўным ходам. Такім чынам, аналіз матэрыялаў з археалагічных помнікаў Беларускага Панямоння паказвае, што засяленне рэгіёна славянскім насельніцтвам адбывалася з двух накірункаў — паўднёвага (дрыгавічы, валыняне) і паўночна-ўсходняга (крывічы). Наяўнасць у рэгіёне храналагічна розных груп могільнікаў дазваляе гаварыць пра дзве хвалі славянскай каланізацыіі Панямоння. Першая хваля накіравалася сюды ў другой палове X — XI ст., што пацвярджаецца раскопкамі гарадзішчаў, дзе на ранніх стадыях існавання прасочваюцца паўднёвыя традыцыі ў домабудаўніцтве і адзначаецца падабенства керамічных комплексаў з помнікамі паўднёва-заходняй групы славян. У XII ст. назіраецца новы прыток насельніцтва з поўдня, што звязана з узмацненнем Галіцка-Валынскага княства. Адначасова з гэтым працэсам адбывалася інфільтрацыя ў Панямонне крывічоў і заходнеславянскага насельніцтва (мазаў-

22 А. В. Квяткоўская, *Даследаванні каменнага могільніка каля вёскі Вензаўшчына Шчучынскага раёна*, „Гарадзенскія запісы”, Гродна 1993, вып. 16, с. 34.

шан). Мы згодны з А. Краўцэвічам, што акрэсленне нават прыблізнай лінеарнай мяжы выглядае справай складанай. Фактычна яе не існавала і цалкам правамерна гаварыць аб кантактнай зоне, якой было ўсё Беларускае Панямонне. Аб тым, што на пачатку II тысячагоддзя этнічныя кантакты балтаў і славян былі разнастайныя і рассеяныя, а не пагранічныя, пацвярджаюць і даныя сумежных навук — антрапалогіі, тапаніміі, гідраніміі, мовазнаўства, этналогіі і іншых. Так, антраполагі адзначаюць, што спецыфічны комплекс краніялагічных прыкметаў некалькі паслабленай еўрапеаіднасці з эпохі сярэднявечча ў амаль нязменным выглядзе захаваўся сярод усходнеславянскага насельніцтва толькі на тэрыторыі Беларусі. Гэты факт сведчыць пра значную ролю старажытнага мясцовага (неславянскага) насельніцтва ў фармаванні антрапалагічнага тыпу беларусаў. На карысць гэтай высновы сведчыць амаль поўная нязменнасць скулавай шырыні і вышыні твару на працягу апошняга тысячагоддзя, што дазваляе аддаць перавагу ў фармаванні антрапалагічнага тыпу беларусаў шырока- і нізкатварым элементам, паходжанне якіх звязана з Прыбалтыкай[23].

Гаворачы пра этнасы ў басейне Нёмана, неабходна ўказаць і на археалагічныя матэрыялы, якія могуць папоўніць этнічную карту рэгіёна. Падчас раскопак на гарадзішчы Кульбачына намі знойдзены ланцэтападобныя наканечнікі дзідаў і стрэлаў. Дадзеныя тыпы зброі былі распаўсюджаны ў Скандынавіі ў часы вікінгаў[24]. З Панямоння паходзяць і іншыя скандынаўскія знаходкі — шлем са Слоніма, перакрыжаванне мяча з Гродна, упрыгожанні і шпора з Ваўкавыска, падвеска з Гальшан. Аб магчымым варыянце з'яўлення скандынаваў на Панямонні мы пісалі раней, таму не будзем на гэтым спыняцца[25]. Адзначым яшчэ адну цікавую знаходку, якая пераводзіць гіпатэтычныя меркаванні некаторых даследчыкаў аб фіна-ўгорскім кампаненце ў этнагенезе беларусаў у рэальную плоскасць. Падчас раскопак на гарадзішчы Збочна пад Слонімам (даследаванні А. Дабрыяна і нашы) была знойдзена падвеска, якая характэрная для фіна-ўгорскіх плямёнаў — меры, весі, мардвы. Думаецца, што далейшыя археалагічныя даследаванні прынясуць новыя знаходкі як скандынаўскага, так і фіна-ўгорскага паходжання.

[23] Л. Дучыц, *Балты і славяне...*, с. 27.

[24] Д. А. Авдусин, *О датировке гнёздовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского*, „Культура и искусство древней Руси", Ленинград 1957, с. 22-23.

[25] С. Піваварчык, *Беларускае Панямонне ў ранім сярэднявеччы (X-XIII ст.ст.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 1996, nr 6, s. 19-21.

Што выклікае наша пярэчанне пры разглядзе кантактнай зоны — гэта колькасць гарадоў. А. Краўцэвіч налічыў іх 8 — Гродна, Ваўкавыск, Навагрудак, Слонім, Здзітаў, Астрэя, Вевярэск, Вільня. Але ж ці адпавядалі гэтыя паселішчы на пачатку II тысячагоддзя той сацыяльна-гістарычнай функцыі, якую выконваў горад — цэнтр палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця рэгіёна?

У выніку шматгадовых даследаванняў беларускіх гарадоў даследчыкі вылучылі асноўныя сацыяльна-эканамічныя крытэрыі і архітэктурна-археалагічныя прыкметы горада. Да першых адносяцца: узгадванне аб ім у пісьмовых крыніцах як аб важным населеным пункце, цэнтры вызначанай акругі; наяўнасць дзядзінца („града”) і пасада, плошча якога значна пераважала плошчу дзядзінца; наяўнасць значнай часткі насельніцтва, якая займалася гандлёва-рамеснай дзейнасцю і была адарвана ад земляробства; існванне гарадской абшчыны.

Архітэктурна-археалагічныя прыкметы горада: спецыфічны (гарадскі) культурны пласт, у якім утрымліваецца вялікая колькасць шкляных бранзалетаў, прывазных амфар, сланцавых прасліц і іншых характэрных вырабаў — пісал, энкалпіёнаў, упрыгожанняў і г.д.; другая лінія ўмацаванняў; манументальныя культавыя пабудовы; устойлівая тэндэнцыя павелічэння плошчы дзядзінца ці пасада. Усім вышэйназваным крытэрыям на Панямонні адпавядалі 5 паселішчаў — Горадзен (Гродна), Новагародак (Навагрудак), Ваўкавыеск (Ваўкавыск), Услонім (Слонім), Турьск (Турэйск). Аб тым, што ў святле апошніх археалагічных даследаванняў трэба адмовіцца ад лакалізацыі Астрэі і Вевярэска ў Панямонні (і ўвогуле на Беларусі) мы пісалі раней[26]. Здзітаў увогуле не трапляе у кантактную зону (гэта вынікае з прапанаванай А. Краўцэвічам карты)[27]. Ды ўвогуле, што ўяўляла сабой гэтае паселішча да сярэдзіны XIII ст. (узгадванне ў пісьмовых крыніцах) невядома, паколькі амаль не вывучалася. Як і невядома пакуль дакладна, калі ўзнікла паселішча на віленскім Верхнім замку і якія функцыі выконвала.

Унікальнасць Беларускага Панямоння якраз і заключаецца ў тым, што нягледзячы на невялікую колькасць гарадоў, у XII-XIII ст.ст. рэгіён дасягнуў высокага эканамічнага і культурнага развіцця. Тлумачыць гэту з’яву балта-славянскім супрацоўніцтвам недастаткова. Паўплывала зручнае геаграфічнае становішча, уцягванне насельніцтва ў палітычныя працэсы ва Усходняй Еўропе і феадалізацыя грамадства.

[26] С. Піваварчык, *Беларускае...*, с. 18-19; ён жа, *Археалогія і нумізматыка Беларусі*, „БЭН”, 1993.

[27] А. Краўцэвіч, *Працэс...*, с. 8.

Археалагічныя матэрыялы дапамагаюць разабрацца і з характарам міжэтнічных узаемаадносін. У сваім артыкуле А. Краўцэвіч адзначае, што маглі мець месца канфлікты прышэльцаў з тубыльцамі, асабліва на ранняй стадыі кантактаў, але асновай балта-славянскага ўзаемадзеяння было мірнае супрацоўніцтва. Пры гэтым ён спасылаецца на высновы лінгвістаў і К. Паўлавай, якая даследавала курганныя могільнікі ў наваколлі Навагрудка[28]. На наш погляд, найбольш канцэнтраваную інфармацыю пра характар як міжэтнічных, так і міждзяржаўных адносін могуць даць даследаванні паселішчаў.

На Панямонні найбольш даследаваны гарады (Гродна, Ваўкавыск, Навагрудак, Слонім, Турэйск) і гарадзішчы, якія выконвалі розную сацыяльна-гістарычную функцыю. З неўмацаваных паселішчаў (селішчаў) пачатку ІІ тысячагоддзя н.э. стацыянарныя раскопкі праводзіліся толькі на чатырох помніках — Гарадзілаўка (Навагрудскі р-н), Кавалі (Слонімскі р-н), п. Краснасельскі (Ваўкавыскі р-н), Пескі (Мастоўскі р-н). На большасці даследаваных помнікаў зафіксаваны сляды пажараў. На селішчы Кавалі знойдзены часткі абгарэлага насцілу памерамі 1,8 х 1 м. Пласт попелу і вугалляў адзначаны на селішчы Гарадзілаўка[29]. Згарэлі ў агні раннія паселішчы на Замкавай гары ў Гродне і Малым Замку ў Навагрудку[30]. Неабходна заўважыць, што пажары адбыліся ў хуткім часе пасля заснавання паселішчаў у канцы Х — сярэдзіне ХІ ст.ст. Праз кароткі час пасля ўзнікнення ў другой палове ХІ ст. загінула ў агні пасяленне Турэйск на Нёмане[31]. Пласты пажару з моцна абгарэлай керамікай, спаленымі ўмацаваннямі і пабудовамі зафіксаваны намі на гарадзішчах Мерачоўшчына (Івацэвіцкі р-н), Кульбачына, Касцянёва (Шчучынскі р-н), Косаўскі тракт (пад Слонімам), Кашалі (Зэльвенскі р-н). У ХІ-ХІІ ст.ст. згарэлі гарадзішчы каля вёсак Ласосна-Велька (гміна Кузніца-Беластоцкая, Рэспубліка Польшча) і Плёткі (Шчучынскі р-н)[32]. Пра што сведчаць гэтыя факты? Аб выпадковых пажарах на паселішчах, ці аб канфліктах? Думаецца, што аб другім. Той факт, што большасць пажараў зафіксаваны ў пластах ХІ-ХІІ ст.ст., наводзіць на думку, што балцкія плямёны, якія ўступілі ў перыяд ваеннай дэмакратыі, сустрэлі новае насельніцтва ваяўніча.

[28] А. Краўцэвіч, *Працэс...*, с. 22.

[29] Ф. Д. Гуревич, *Древности...*, с. 153; Ф. Д. Гуревич, *К истории древнего Новогрудка*, „Światowit”, t. XXIV, Warszawa 1962, s. 569.

[30] Н. Н. Воронин, *Древнее Гродно*, „МИА”, 1954, с. 27, 29; Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок. Посад — окольный город*, Ленинград 1981, с. 116-117.

[31] Я. Г. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX-XIII вв.*, Минск 1989, с. 89.

[32] Матэрыялы аўтарскіх раскопак, з даклада Я. Машчынскага на канферэнцыі, вуснае паведамленне А. Квяткоўскай.

Па нашаму меркаванню, характар міжэтнічных узаемаадносін на Панямонні на пачатку II тысячагоддзя н.э. можа выглядаць наступным чынам. Першыя сутыкненні балтаў і славян мелі канфрантацыйны характар. Аб гэтым сведчаць шматлікія пажары на паселішчах. Менавіта варожае атачэнне паспрыяла таму, што ў сярэдзіне XI — першай палове XII ст.ст. найбольш буйныя цэнтры славянскай каланізацыі ў рэгіёне набылі тыповую гарадскую планіроўку (дзядзінец, вакольны горад, пасады). З сярэдзіны XII ст. узаемаадносіны сталі пераважна мірнымі. Прычыны гэтага бачацца нам ва ўзмацненні палітычнай улады ўсходнеславянскіх князёў, паглыблення феадальных адносін. Стала відавочна, што мірнае супрацоўніцтва больш карыснае для ўсіх бакоў. У другой палове XII — першай палове XIII ст.ст. панямонскія гарады перажываюць эканамічны і культурны ўздым, ператвараюцца ў адмінстрацыйныя, эканамічныя, ваенныя, культурныя і ідэалагічныя цэнтры рэгіёна.

Беларускае Панямонне — унікальны гістарычна-этнаграфічны рэгіён. Разам з Беласточчынай яно ўтварае бірэгіянальнае памежжа, дзе адбываецца творчы сінтэз, нараджаюцца з'явы, якія можна назваць супольнай спадчынай двух або трох народаў. Здаецца, гісторыкі (і не толькі яны) будуць яшчэ не аднойчы звяртацца да працэсаў, якія адбываліся тут у розныя часы. Безумоўна, вырашаць складаныя пытанні этнагенетычнага і дзяржаўнаўтваральнага працэсаў у раннім сярэднявеччы толькі на падставе археалагічных крыніц было б метадалагічнай памылкай. Таму каштоўнасць высноў А. Краўцэвіча заключаецца ў тым, што ён прааналізаваў і іншыя крыніцы, і ў першую чаргу лінгвістычныя. Мы ж са свайго боку паспрабавалі ўказаць на тое, што можа дапамагчы ў больш аб'ектыўным асвятленні складанай этнічнай і палітычнай гісторыі Беларусі.

Сяргей Піваварчык
(Гродна)

Анатоль Цітоў, *Геральдыка беларускіх местаў (XVI — пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, сс. 287

У беларускай гістарычнай навуцы знойдзецца няшмат даследаванняў, прысвечаных праблемам геральдыкі. А гарадскімі гербамі, увогуле, прафесійна займаецца толькі адзін аўтар — Анатоль Цітоў[1]. Дзякуючы яго шматгадовым росшукам па архівах Белару-

[1] Гл.: А. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989; ён жа, *Беларуская гарадская геральдыка*, [у:] *Помнікі старажытнабеларускай культуры*, Мінск 1984.

сі, Літвы, Польшчы, Расеі, мы можам сабе ўявіць візітныя карткі (менавіта гэткую функцыю выконваў герб) большасці беларускіх гарадоў перыяду сярэднявечча і новых часоў. Рэцэнзуемая кніга — своеасаблівае падсумаванне даволі значнага перыяду вывучэння беларускай гарадской геральдыкі, і ў гэтым яе вялікае значэнне.

Апошняе даследаванне Анатоля Цітова складаецца з дзвюх самастойных частак. Першая — навуковая, у якой разглядаюцца пытанні ўзнікнення беларускай гарадской („мескай”, па тэрміналогіі аўтара кнігі) геральдыкі, асноўныя этапы яе развіцця і класіфікацыя сімвалічных выяваў на гербах. Другая частка — інфармацыйная, у ёй прыведзены рэканструяваныя аўтарам каляровыя выявы гербаў гарадоў і мястэчак беларускіх земляў, якія атрымалі магдэбургскае права і права на валоданне гэтым рэпрэзентатыўным элементам сваёй вольнасці. Вартасць гэтай часткі яшчэ ў тым, што у ёй пададзена інфармацыя нават аб тых гарадах, для якія гербы былі толькі спраектаваны (Кузніца-Беластоцкая, Мельнік, Саколка, Свянцяны, Янаў і іншыя).

Да кожнага населенага пункта прыведзена кароткая гістарычная інфармацыя энцыклапедычнага характару. На нашу думку, гэты матэрыял у кнізе можа выклікаць найбольш нараканняў і дробных заўваг. Часам адчуваецца, што розныя гарады характарызуюцца па розных схемах. Напрыклад, на старонцы 129 аўтар, гаворачы пра Ваўкавыск, 2/3 тэксту адводзіць гістарычным звесткам з XIX — пачатку XX ст.ст., а не ранейшым стагоддзям. А на старонках 184-185, гаворачы пра Ліду, прытрымліваецца адваротнага прынцыпу. Дарэчы, другі падыход нам бачыцца больш правільным.

Канчаецца кніга цікавымі дадатковымі матэрыяламі ў выглядзе здымкаў гербаў, іх праектаў і пячатак беларускіх гарадоў, зробленых з архіўных і музейных фондаў пераважна Расіі і Беларусі. Карыснымі для чытача будуць паказальнік геральдычных сюжэтаў „мескіх” гербаў і геаграфічны паказальнік.

Варты ўвагі ў кнізе Анатоля Цітова метадалагічны падыход да вызначэння тэрытарыяльных межаў даследавання. Здаецца, гэта першая спроба разглядаць нашую гісторыю не ў межах сучаснай Рэспублікі Беларусь, а ў межах рассялення беларускага народу, г.зн. аўтар выкарыстоўвае матэрыял з Падляшша, Смаленшчыны, Пскоўшчыны, Віленшчыны. Такі падыход робіць высновы любой гістарычнай працы больш грунтоўнымі. Праўда, на нашу думку, у некаторых выпадках аўтар перабольшвае. Напрыклад, такія населеныя пункты, як Астралэнка, Візуны, Кольна, Ломжа, Новы Грод, Прэросль, Сувалкі, Цехановец, Філіпаў на захад ад беларускага арэала; Мейшагола, Трокі на паўночны захад альбо Нова-

зыбкаў, Новае Места, Пагар і Мглін на ўсход цяжка акрэсліць як гарады („месты”) беларускія. Факт знаходжання ў складзе Вялікага княства Літоўскага ці нават заснавання вялікімі князямі альбо беларуска-літоўскай магнатэрыяй не дазваляюць прыпісваць гэтым населеным пунктам беларускі нацыянальны характар. Падобны „беларускі імперыялізм” аўтара магчыма растлумачыць жаданнем выкарыстаць максімальна наяўны факталагічны матэрыял арыгінальнага зместу. За гэта польскія і расейскія даследчыкі і спецыялісты будуць вельмі ўдзячныя А. Цітову.

Звернем увагу яшчэ на некалькі момантаў дыскусійнага характару ў кнізе Анатоля Цітова. На с. 52 герб на кафлі з Магілёва з 1639 г. вызначаны аўтарам як войтаўскі, праўда, з пытальнікам у дужках. На нашу думку, гэты герб хутчэй адносіцца да шляхецкай геральдыкі, аб чым сведчаць ініцыялы — P. S. З выявай на войтаўскай пячатцы Магілёва (1780 г. — с. 51) ён звязаны толькі адным агульным элементам — трыма пагоркамі. Прычым у гербе P. S. на пагорках былі змешчаны тры каласы, якія паўтараліся паміж дзвюх трубаў у клейнаце. На пячатцы Магілёўскага войтаўства над пагоркамі была выява яго герба „Прус”. Яшчэ ў войтаўскай пячатцы дзве галінкі — гэта не каласы, а толькі дэкаратыўны элемент. У сувязі з гэтым герб з выявай каласоў на трох пагорках наўрад ці быў звязаны з сімволікай войтаўскіх урадаў Магілёва. Адзначым, што каласы ў шляхецкіх гербах сустракаліся даволі часта, аб чым сведчыць пячатка ксяндза М. Корна (1804 г.)[2]. (Мал. 1).

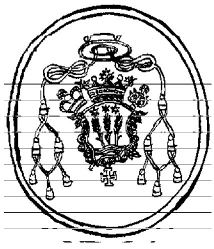
1. Рэканструкцыя гербу М. Корна (з пячаткі 1804).

На старонцы 55 прадстаўлена рэканструкцыя колераў герба горада Нясвіжа з прывілеі 1586 г. Паводле аўтарскай версіі, вакол герба змешчаны срэбрна-чырвоны намёт. Аднак, калі зыходзіць з геральдычнага правіла, пры якім у намёце паўтараюцца колеры галоўнага поля тарчы і галоўнай выявы, пры гэтым у намёце верх павінен быць каляровым, а падбой — металічным[3]. На нашу думку, колеры будуць хутчэй чырвона-залатыя, блакітна-залатыя альбо чорна-залатыя. Улічваючы, што ў правай (больш ганаровай) частцы герба Нясвіжа была змешчана палова чорнага арла ў залатым полі, намёт павінен быць

[2] Гродзенскі дзяржаўны гістарычна-археалагічны музэй (далей: ГДГАМ), КП 1561. *Ліст і канверт М. Корна да Гансеўскага.* Сургуч чырвоны 20 х 25 мм. Прамалёўкі з гербаў ласкава прадстаўлены адміністрацыяй ГДГАМ. Шчыра ім прызнаныя.

[3] Н. Парай-Кошиц, *Исторический рассказ о Литовском дворянстве*, Санкт-Петербург 1858. с. 97-98.

альбо цалкам чорна-залаты, альбо мяшаны — справа чорна-залаты, злева чырвона-залаты ці блакітна-залаты, але ніяк не чырвона-срэбрны.

Адносна колеру поля герба Радзівілаў „Трубы” (с. 56) трэба адзначыць, што першапачаткова ён быў чырвоны. На каляровым абразе „Бітва пад Оршай 1514 г.” харугва Радзівілаў уяўляла сабою чырвонае палотнішча, у якім былі тры чорныя трубы, злучаныя паміж сабою веерам з залатымі матузкамі. Аднак пасля надання Мікалаю Радзівілу Чорнаму тытула князя Свяшчэннай Рымскай імперыі ў 1547 г. колер поля яго герба „Трубы” быў зменены на блакітны[4]. Паведамленне А. Віюк-Каяловіча аб выкарыстоўванні Радзівіламі гербавага поля чырвонага колеру ў сярэдзіне XVII ст. сведчыць толькі аб тым, што колеры ў шляхецкай геральдыцы мелі неістотнае значэнне. А справа колеру поля гербу Магілёва, якую прыводзіць Анатоль Цітоў на с. 55, нагадвае, што і ў гарадской геральдыцы яны не былі сталымі.

Адносна Любчы і выявы герба гэтага населенага пункта (с. 75-76) мусім заўважыць, што Ян Кішка не быў жанаты з прадстаўніцай роду Нарушэвічаў, тым больш у 90-я гады XVII ст. (яўная памылка тэхнічнага характару). Ян Станіслававіч Кішка (пам. у 1591 г.) меў за жонку князёўну Гальшку Астрожскую. Што датычыць гербавай выявы Любчы 1590 г., дык яна сапраўды складалася са срэбрнай падковы з трыма залатымі крыжамі па баках, герб „Дуброва” (радавы Кішкаў), і дзвюх рыб „Вадвіч”. Апошні быў гербам прабабкі па бацьку Яна Кішкі, невядомай з імя Манцігердаўны — Нарушэвічаўны, другой жонкі Станіслава Кішкі — гетмана і маршалка Вялікага княства Літоўскага (памёр у 1513 г.)[5].

Сапраўды унікальным з’яўляецца герб Лагішына, мястэчка з Піншчыны, з выявай ваўка на ласіных нагах (с. 82, 181). Адсутнасць падобных выклікае цяжкасці ў тлумачэнні сімвалічнага сэнсу гэтага герба. Аднак у нас узнікаюць сумненні ў правамернасці прыведзеных Анатолем Цітовым аналогій з гербам падстаросты Стравінскага з Ашмянскага павета. На самай справе на пячатцы Фларыяна Казіміра Стравінскага (1678 г.)[6] быў нязграбна выразаны герб „Суліма”, а дакладней толькі яго частка: палова арла з распраўленымі крыламі. Герб роду Стравінскіх „Суліма” павінен быў выглядаць наступным чынам: тарча падзелена на дзве часткі — у верхняй залатой палова чорнага арла, у ніжняй чырвонай тры залатыя камяні.

4 K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, Lipsk 1841, t. VIII, s. 58.

5 T. Zychiński, *Złota księga szlachty polskiej*, Poznań 1891, r. XIII, s. 31-33.

6 А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*, Мінск 1993, с. 106, № 297.

На нашу думку, расшыфроўку герба „места” Геранёны (с. 86) трэба шукаць сярод хрысціянскай сімволікі. Верагодна, яна была звязана з дзейнасцю Ордэна піяраў, якія ў першай палове XVIII ст. мелі ў Геранёнах адну са сваіх рэзідэнцый. На падобную думку наводзяць аналогіі. Напрыклад, пячатка праваслаўнага Наваградскага манастыра (1636 г.) з выявай сэрца, з якога выходзіць крыж з праменямі, а па баках крыжа надпіс „IC.XC”, надпіс на абтоку захаваўся часткова: „* МОН... О”[7]. (Мал. 2).

2. Рэканструкцыя пячаткі праваслаўнага Наваградскага манастыра (1636).

Прадстаўлены і ахарактарызаваны на с. 177 Анатолем Цітовым герб Крынак мае ў сабе істотную памылку ў паставе ільва на тарчы. Леў у геральдыцы звычайна маляваўся ў профіль, стаячым на задніх лапах з узнятымі пярэднімі лапамі[8]. Менавіта такім ён быў на пячатцы Крынак з дакумента (1640 г.), пададзенага Анатолем Цітовым. Але кепская захаванасць адбітка ўвяла ў зман даследчыка. У фондах Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея захоўваецца яшчэ адзін дакумент таксама з 1640 г., на якім захаваўся больш выразны адбітак. На справе крынкаўскіх мяшчан Каспера Лаўрыновіча і яго жонкі Ганны Лупнеўскай мы бачым на тарчы ўзнятага ільва, скіраванага ўправа[9]. (Мал. 3). У сувязі з гэтым, малюнак герба Крынак патрабуе выпраўлення.

3. Рэканструкцыя пячаткі места Крынкі (1640).

На заканчэнне яшчэ раз падкрэслім, што кніга Анатоля Цітова — грунтоўнае манаграфічнае даследаванне. У нармальных краінах над геральдычнымі праблемамі працуюць цэлыя інстытуты і шэраг творчых калектываў. А на Беларусі гэтую працу ўжо больш дваццаці гадоў вядзе адзін чалавек і выконвае яе вельмі прафесійна. Нашы заўвагі, выказаныя ў дадзенай рэцэнзіі пацвярджаюць вышэйсказанае, і іх трэба разглядаць з аднаго боку як дыскусію, а з другога — як дапаўненне да матэрыялу, змешчанага ў кнізе Анатоля Цітова.

Генадзь Семянчук, Аляксей Шаланда
(Гродна)

[7] ГДГАМ, КП 9216, арк. 1 ад. (18 x 21 мм). Выраз у лісце кустодзея.
[8] А. Б. Лакиер, *Русская геральдыка*, Москва 1990, с. 39.
[9] ГДГАМ. КП 9216, арк. 1 ад.

Genadiusz Szymanowski, *Dwanaście lat — wspomnienia z lat 1927-1939*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 1998 r., ss. 312

30 lat po napisaniu ukazały się wspomnienia Genadiusza Szymanowskiego. Od 1974 r. były one przechowywane w postaci rękopisów w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu i w postaci mikrofilmów w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Znane były one wąskiemu gronu badaczy kwestii białoruskiej w II Rzeczypospolitej. Wydanie wspomnień w formie książkowej niewątpliwie przybliży czasy międzywojenne i postać autora szerszemu gronu osób interesujących się zagadnieniami narodowościowymi i politycznymi II Rzeczypospolitej. Przedstawiają one życie polityczne widziane oczami posła na Sejm, związanego z ówczesnymi strukturami władzy i wywodzącego się jednocześnie ze środowiska białoruskiej mniejszości narodowej.

Genadiusz Szymanowski urodził się w 1891 r. na wsi w powiecie słuckim, guberni mińskiej. Nazwy wsi ani autor wspomnień ani wydawcy nie podają. Rok urodzenia wskazuje, że należał on do pokolenia Maksima Bahdanowicza i Bronisława Taraszkiewicza — ludzi, którym marzyła się Białoruś jako niepodległe państwo.

Ze wspomnień G. Szymanowskiego wynika, że dużą rolę w przyszłym życiu autora odegrały studia ekonomiczne w Instytucie Handlowym w Moskwie, które ukończył jesienią 1917 r. Jeszcze w czasie studiów pracował w Bobrujsku, Mińsku, we Wszechrosyjskim Związku Ziemstw, obsługującym zaplecze frontu. Wiosną 1919 r. otrzymał pracę w Warszawie w Domu Komisowo-Handlowym. Jesienią tegoż roku wrócił w rodzinne strony i z nominacji Władysława Raczkiewicza — namiestnika okręgu mińskiego został wicestarostą a następnie starostą w Borysowie. Ciężka choroba, zmiana stanu cywilnego oraz niepewne czasy lat 1919-1920 sprawiły, że G. Szymanowski osiadł na gospodarstwie żony w Mostwiłłowiczach, które po 1921 r. znalazły się w powiecie nieświeskim w woj. nowogródzkim. Dzięki interwencji Władysława Raczkiewicza, ówczesnego wojewody nowogródzkiego udało się uniknąć przeznaczenia majątku Mostwiłłowicze na osadnictwo wojskowe.

W 1924 r. G. Szymanowski został prezesem nowo tworzonego Chrześcijańskiego Banku Spółdzielczego w Klecku. W 1926 r. dla potrzeb reformy rolnej Mostwiłłowicze rozparcelowano, zostawiając 90 ha dla G. Szymanowskiego i siostry jego żony. Od jesieni 1927 r. pracował w zarządzie głównym ordynacji nieświeskiej, kontrolując akty kupna-sprzedaży majątków. W 1929 r. zamieszkał z rodziną w Nieświeżu. Od 1928 r. był prezesem Banku Ludowego w Nieświeżu oraz prezesem Zarządu Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik". W wyborach samorządowych 1927 r. został członkiem sejmiku powiatowego.

Karierę polityczną rozpoczął po wybraniu go na posła z listy BBWR w woj. nowogródzkim w 1930 r. Kandydowanie jako przedstawicielowi mniejszości białoruskiej zaproponował mu starosta nieświeski Jerzy Czarnocki. Posłem na Sejm był wybrany także w 1935 i 1938 r. Na początku września 1939 r. osiadł w Nieświeżu. W końcu lutego 1940 r. został aresztowany przez władze radzieckie i skazany na 8 lat przymusowych robót w obwodzie archangielskim. Pracował przy wyrębie drzew. W wyniku amnestii, po podpisaniu umowy Sikorski — Majski został zwolniony i wyjechał do Kazachstanu. Tam został mężem zaufania ambasady polskiej.

W 1946 r. w ramach repatriacji przyjechał do Wrocławia. Zajmował się twórczością literacką. W latach 1966-68 pisał pamiętniki polityczne, stanowiące przedmiot niniejszej recenzji. Zmarł we Wrocławiu w 1981 roku.

Przedmowę do pamiętników G. Szymanowskiego napisał jego syn Jarosław. Uzupełnia ona wspomnienia informacjami na temat historii rękopisu i losów jego autora w okresie wojny i po wojnie.

Wspomnienia składają się ze wstępu i czterech części. We wstępie G. Szymanowski wprowadza czytelnika w sytuację panującą w okolicach Nieświeża do 1927 r. Na tle przemian systemu społeczno-politycznego ukazuje siebie, wykształconego ekonomistę, szukającego miejsca w odradzającym się państwie polskim, pełnym niekompetencji i prywaty. Pochłonięty gospodarstwem oraz pracą w różnych instytucjach na terenie powiatu nieświeskiego autor nie dostrzegał istnienia, bądź nie interesował się ruchem białoruskim. Opisuje swoje kontakty z właścicielami i dzierżawcami majątków w powiecie nieświeskim. Część pierwszą poświęca początkom swojej aktywności politycznej. Pracując w Banku Ludowym i Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Nieświeżu Szymanowski miał możliwość zapoznać się ze stylem życia warstwy ziemiańskiej, jej nieudolnością, skłonnościami do kombinacji bankowych, które z racji pracy przyszło mu zwalczać.

Latem 1927 roku odbywały się wybory samorządowe. Przygniatającą większość mieszkańców gmin stanowili chłopi białoruscy, ale żaden nigdy nie był wójtem. A w radach gminnych chłopi stanowili mniejszość. Wójtów prawie wyłącznie wybierano z drobnej szlachty. Czasami byli to osadnicy wojskowi. Pracując w samorządzie terytorialnym G. Szymanowski zaangażował się w kampanię wyborczą w 1928 r. na rzecz listy BBWR. Na prośbę wojewody nowogródzkiego Zygmunta Beczkowicza rozmawiał z biskupami prawosławnymi — grodzieńskim Aleksym i poleskim Aleksandrem, aby udzielili poparcia liście BBWR.

W części drugiej G. Szymanowski opisuje wybory do Sejmu w 1930 r. i funkcjonowanie parlamentu w latach 1930-1935. Starosta nieświeski Jerzy Czarnocki zaproponował G. Szymanowskiemu kandydowanie do Sejmu jako przedstawicielowi mniejszości białoruskiej. Były to tzw. „wybory brzeskie", przed którymi uwięziono ponad 70 posłów i senatorów z PPS,

PSL, NPR, SN, Centrolewu, Białorusinów i Ukraińców. Białoruskie ugrupowania wystawiły swoje listy z Białorusko-Ukraińskiego Bloku Wyborczego, „Centrasojuzu" oraz „Niezależnych Białoruskich Radykałów". Listy Białoruskiego Centralnego Włościańsko-Robotniczego Komitetu Wyborczego zostały unieważnione. W wyniku wyborów z list białoruskich wszedł do Sejmu jedynie Fabian Jeremicz. Mimo propagandy na łamach białoruskiej prasy w wyborach 1930 r. w województwach wschodnich wygrało BBWR, np. w województwie nowogródzkim na 6 mandatów wszystkie zdobył BBWR. W ten sam sposób będący na 4 miejscu na liście G. Szymanowski został posłem. Szymanowski uważał się za „Białorusina kultury polskiej" (s. 120).

Ponieważ był wyznania prawosławnego, uważał się za przedstawiciela nie tylko Białorusinów ale i prawosławnych. Działacze ruchu białoruskiego negatywnie oceniali kandydatów białoruskich zgłoszonych z list BBWR lub innych polskich partii. Z list BBWR posłami zostali jeszcze Bazyli Kuc, rolnik z powiatu wołożyńskiego, a w 1931 r., w miejsce zamordowanego Tadeusza Hołówki, Paweł Kuruś — emerytowany maszynista kolejowy z Baranowicz. Senatorem został Bazyli Siedun z powiatu słonimskiego. Możliwości działania w imieniu i na rzecz ludności białoruskiej nie stwarzało poparcie BBWR. Nie powiodła się próba utworzenia grupy parlamentarnej polsko-białoruskiej: „Powołanie do życia i istnienie grupy parlamentarnej polsko-białoruskiej było, powtarzam, osiągnięciem tylko teoretycznym. Praktycznie rezultatów nie było żadnych" — pisał Szymanowski (s. 181).

Był on także prezesem Rady Towarzystwa Budowy Gimnazjum Białoruskiego w Nowogródku. Wielokrotnie sprawy białoruskie i prawosławne referował odpowiednim ministrom i urzędnikom ministerialnym, z reguły niewiele orientującym się w sytuacji ludności białoruskiej. Pisał, że „rząd nie miał ustalonej, wyraźnej polityki białoruskiej, to wojewodom tym łatwiej było ogólne wytyczne rządu interpretować na swój sposób albo wręcz improwizować" (s. 192).

W części trzeciej omawia wybory do Sejmu w 1935 r. oraz pracę w tej kadencji. Zgłoszony na kandydata do Sejmu według nowych zasad wyborczych w 1935 r. zdobył ponad 100 tys. głosów i był na drugim miejscu pod względem liczby uzyskanych głosów. W sejmie zabiegał o powstrzymanie polonizacji Cerkwi prawosławnej.

Przedwcześnie rozpisane wybory parlamentarne w 1938 r. znowu wymusiły na G. Szymanowskim kandydowanie, tym razem z list sanacyjnego Obozu Zjednoczenia Narodowego. Szymanowski, poczuwając się do obrony praw Białorusinów, w rzeczywistości niewiele mógł zdziałać, gdyż jego postulaty spotykały się z całkowitym brakiem zainteresowania wśród czynników rządowych. Sprawą wymagającą rozwiązania było dokończenie budowy gimnazjum białoruskiego w Nowogródku. Władze państwowe nie dawały pie-

nędzy na ukończenie budowy: „Ile razy zwracałem się do wojewody Sokołowskiego z prośbą o pieniądze na wykończenie gmachu, tyle razy odmówił, zasłaniając się brakiem kredytów i nie robiąc żadnej nadziei. I wyczuwało się, że odmawianie sprawia mu za każdym razem satysfakcję" (s. 298-299). Szymanowski wpadł na pomysł wydzierżawienia gmachu gimnazjum miastu. Zebrał członków Towarzystwa Budowy Gimnazjum, którzy poza jednym głosem opowiedzieli się za propozycją posła. Tym jednym był Wasil Rahula — poseł i senator białoruski w latach 1922-1928.

Wspomnienia są literackim zapisem działalności autora. Jak sam pisał, „okres owych dwunastu lat, okres mojej pracy społeczno-politycznej, zawiera szeroki wachlarz spraw — od powiatu do państwa i podanie przebiegu tych spraw przez tego, kto brał w nich czynny udział lub był obserwatorem może być nie tylko ciekawe lecz i pożyteczne" (s. 10). We wspomnieniach przewija się plejada postaci z życia społeczno-politycznego ówczesnej Rzeczypospolitej i Kresów — starostowie, wojewodowie, posłowie, senatorowie, ministrowie.

Mimo dbałości autora wspomnień o sprawiedliwy osąd zdarzeń, trudno w nich nie dostrzec subiektywizmu, zwłaszcza gdy autor był ich aktywnym uczestnikiem.

G. Szymanowski nie analizuje ruchu białoruskiego w II Rzeczypospolitej. Stał wszak obok niego, będąc mimo wszystko świadomym, dobrze wykształconym Białorusinem. Obiektywnie jednak stwierdzał:

„W ciągu dziesięciu lat, to jest od zakończenia wojny do 1930 roku, na terenie województwa nowogródzkiego zamknięto wszystkie szkoły białoruskie (s. 124). Szlachta. to znaczy ziemiaństwo i nawet drobna szlachta zaściankowa, która ani procentem analfabetów, ani poziomem całego stylu życia nie stała wyżej od chłopów białoruskich — odnosili się do Białorusinów jeżeli nie z pogardą, to z lekceważeniem. Taki sam stosunek okazał się ze strony elementu napływowego, to jest urzędników różnych kategorii. Inteligenta białoruskiego w towarzystwie w najlepszym razie tolerowano. Obserwowałem to nieraz" (s. 120). G.Szymanowski pomija takie fakty w ruchu białoruskim jak rozgromienie Hromady, aresztowanie białoruskich działaczy, unieważnianie list białoruskich w 1930 r. i bojkot wyborów 1935 r. przez organizacje białoruskie.

W latach 1930-1935 białoruskie organizacje w Sejmie reprezentował Fabian Jeremicz. Do Sejmu wszedł z listy państwowej Bloku Białorusko-Ukraińskiego. Szymanowski wspomina o nim zdawkowo: „Jeżeli zabierał głos na plenum, to tylko dla przemówień opozycyjnych, wiecowych. Naszą grupę białoruską ignorował" (s. 156-157).

Wystarczy porównać przemówienia obu posłów (dostępne są stenogramy z posiedzenia Sejmu), żeby ocenić, który z nich bardziej bronił praw Białorusinów i był ich lepszym reprezentantem. Szymanowski miał niewielkie

szanse, aby słuchano jego głosu w obronie praw Białorusinów i prawosławnych. Był Białorusinem lojalnym w stosunku do Polski. Dlatego władze popierały go jako kandydata na posła. Miejscowi uważali go za „swojego” — zarówno ordynat nieświeski, jak i półhektarowy chłop. Rozważając nad swoją pracą poselską doszedł do wniosku, że „jednak może warto było narażać się na podłostki starosty i na szykany wojewody po to, by przychodzić w potrzebie z pomocą” (s. 233). Jako dowód zaufania społeczności lokalnej do niego przytacza we wspomnieniach słowa konającego w więzieniu nieświeskim chłopa, skierowane do innego współwięźnia: „Michaś, pamiataj, dahladaj pana Szymanouskaha. Hetaż nasz czaławiek” (s. 232).

Helena Głogowska
(Gdańsk)

O. G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, wyd. Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, ss. 210

Z wielką przyjemnością po raz kolejny sięgam po pióro, by zaprezentować nową monografię parafii prawosławnej. Tym razem dotyczy to niewielkiej miejscowości Ryboły położonej na trasie Białystok — Bielsk Podlaski. Obaj autorzy napisali także dwie inne interesujące pozycje książkowe wydane przez Białoruskie Towarzystwo Historyczne[1]. Nie trzeba ich również przedstawiać czytelnikom, albowiem ks. Grzegorz Sosna i Doroteusz Fionik są znanymi badaczami dziejów parafii prawosławnych na Białostocczyźnie. Zresztą w przypadku tej monografii spotykamy syntezę dużego doświadczenia naukowego i metodycznego ks. Sosny z fascynacją badawczą młodego historyka D. Fionika.

Monografia *Parafia Ryboły* stanowi nie tylko prezentację dziejów miejscowości, ale sporządzona została z ukazaniem losów jej mieszkańców, prawosławnych Białorusinów. Przy takim założeniu autorzy pracy podzielili książkę na cztery części: zarys dziejów parafii, świątynie, kler parafialny, kultura ludowa. Do tych podstawowych części autorzy dołączyli aneks, bibliografię i spis ilustracji. Nie wszystkie rozdziały mają jednakową wartość poznawczą. W niektórych podrozdziałach problemy zostały jedynie zasygnalizowane i nie poddano ich gruntownej analizie badawczej. Jako przykład można podać wiele znanych i opublikowanych materiałów dotyczących kultury i obyczajów mieszkańców parafii rybołowskiej. Pragnę tu przywołać interesujące zapisy kronikarskie księdza Stefana Hrymaniewskiego w cytowanej przez autorów *Księdze chrztów, ślubów i zmarłych z lat 1751-1760.*

[1] O. G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995; *Orla na Podlasiu*, Białystok 1997.

Na karcie 87v tego manuskryptu znajdujemy tego typu wpisy: *Ja X Stefan Hrymaniewski D.P.P.R. ochrzciłem córkę swywolnie spłodzone imieniem Raise z nieuczciwej wdoty* [Eudokii – A. M.] *Semenowej Ulaciakowej, która córkę powiła w niedziel 10 po ślubie, ale nie z tym swoim mężem, tylko z innym swawolnikiem, jakimś hultajem. Kum Andrzej Roseruk, kuma Hapia córka Leona Ulaciuka z Wojszków wszystkie*[2]. Podobne oceny proboszcz zanotował na łamach swej *Księgi* wobec duchownych parafialnych i biskupów. Wydaje się, że postać ta nie została należycie doceniona w recenzowanej pracy.

Autorzy nie poddali też gruntownej analizie zjawisk zachodzących na terenie parafii na podstawie wykazu ksiąg metrykalnych z lat 1751-1998, znajdujących w archiwum parafialnym. Wykaz ten sporządził ks. Grzegorz Sosna w 1984 r. i uzupełnił w wydanej monografii. Już wówczas padły istotne pytania badawcze odnośnie zjawisk zachodzących w parafiach prawosławnych na Białostocczyźnie. Na pytania te można spróbować odpowiedzieć w oparciu o istniejące księgi metrykalne chrztów, ślubów i zgonów. Sporządzone wówczas wykresy ukazują nam zmiany demograficzne ludności tej parafii, odzwierciedlają straty ludnościowe w okresach wojen i klęsk elementarnych oraz proces starzenia się wsi białostockich[3]. Obserwacja zmian demograficznych na podstawie ksiąg metrykalnych jest szczególnie istotna w przypadku parafii rybołowskiej. W niej to odzwierciedlone zostały procesy zachodzące na całej wschodniej Białostocczyźnie. Zestawienia danych ustalonych na podstawie ksiąg metrykalnych wymagają analizy i historycznego komentarza.

Powyższe uwagi nie mogą wpłynąć na pozytywną ocenę monografii parafii rybołowskiej. Część historyczna została wykonana na drodze rzetelnego wysiłku badawczego. Wykorzystano przy tym rozproszoną bazę źródłową i obszerną literaturę. Godnym podkreślenie jest wykorzystanie przez obu autorów tradycji ustnej, przekazów i legend. Informacje te zostały wykorzystane zwłaszcza w części drugiej, poświęconej świątyniom parafii rybołowskiej. O istnieniu niegdyś cerkwi prawosławnej w danej miejscowości informują nas nazwy miejscowe *święte miejsce* lub *cerkwisko*. Ks. Grzegorz Sosna i Doroteusz Fionik doskonale wykorzystują dane zawarte w tra-

2 Archiwum Parafii Prawosławnej w Rybołach, *Księga chrztów, ślubów i zmarłych z lat 1751-1760*, k. 87v; A. Mironowicz, *Księga metrykalna z lat 1751-1767 prawosławnej parafii rybołowskiej jako źródło do badań parafii i okolic*, „Roczniki Humanistyczne KUL", t. XXXIX-XL, z. 7, Lublin 1991-1992, s. 151.

3 Ks. G. Sosna, *Źródła do statystyki ruchu demograficznego w parafiach Białostocczyzny*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. V-XXIII; A. Mironowicz, *Księgi metrykalne w badaniach demograficznych wiernych Kościoła prawosławnego*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w świetle statystyk XIX i XX wieku*, Lublin 1995, s. 62-63.

dycji z materiałami archiwalnymi. Tylko tego typu metodą badawczą można poznać dzieje niewielkich miejscowości, nieznanych obiektów kultowych i losy parafian.

Dużą wartość poznawczą posiadają dane zawarte w części trzeciej pracy, poświęconej klerowi parafialnemu. Część ta stanowi dopełnienie wcześniejszego opracowania księdza G. Sosny *Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1839-1986*[4]. Uzupełnieniem pracy jest czwarty rozdział, poświęcony kulturze ludowej, obrzędowości i folklorze mieszkańców parafii rybołowskiej. Rozdział ten inspiruje do dalszych badań i prezentacji unikalnego bogactwa kultury białoruskiej. Spośród pięciu aneksów szczególną uwagę zwracam na wykaz ofiar II wojny światowej z obszarów parafii. Wykaz ten z podaniem wieku ofiar i miejsca ich kaźni stanowi cenne źródło do historii najnowszej Białostocczyzny.

Praca ks. G. Sosny i D. Fionika stanowi znaczący wkład w poznanie dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie. Książka *Parafia Ryboły* będzie podstawową monografią miejscowości i parafii, ważną publikacją na temat regionu. Praca ukazuje specyfikę lokalnych ojczyzn, charakter miejscowości i jej mieszkańców. Monografia jest też fragmentarycznym opracowaniem historii Białorusinów w Polsce. Z wyżej wymienionych względów znajdzie ona swoich czytelników wśród badaczy regionu i dziejów Kościoła prawosławnego oraz mieszkańców parafii rybołowskiej.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

4 Praca ta została wydana w Białymstoku w 1986 roku przez Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne.

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, wyd. Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, ss. 120

Problematyka życia monastycznego w Kościele wschodnim posiada nieliczną literaturę. Również temat ten nie wzbudza zainteresowania u obecnych badaczy dziejów prawosławia w dawnej Rzeczypospolitej. W konsekwencji, obok znanych opracowań rosyjskich pochodzących sprzed 1914 r., posiadamy kilka publikacji powstałych głównie w środowisku historyków katolickich[1]. Z tego też względu za szczególnie cenne należy uznać podję-

1 P. Pidrucznyj, *Wasylijanśkyj czin wid Berestejskoho zjednańnia do 1743 riku*, „Analecta Ordinis S. Basili Magni", seria II, vol. XIII (XIX), Romae 1988; P. Pidrucznyj, *Wasylijanśkyj czin wid 1637 do 1743 r.*, „Analecta Ordinis S. Basili Magni", seria I, vol. XLVIII, Romae 1992; S. Senyk, *Women's Monasteries in Ukraine and Bielorussia to the Period of Suppressions*, Roma 1983.

cie tematyki życia monastycznego przez znanego historyka Kościoła wschodniego profesora Antoniego Mironowicza.

Pretekstem do powstania pracy *Życie monastyczne na Podlasiu* stała się rocznica 500-lecia ufundowania monasterów św. Onufrego w Jabłecznej i Zwiastowania NMP w Supraślu. Oba ośrodki klasztorne odegrały ważną rolę w dziejach Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Obecnie monastery te pełnią funkcję prawosławnych ośrodków monastycznych i centrów życia duchowego.

Tradycja życia monastycznego na Podlasiu sięga XIII wieku i wiąże się z powstaniem klasztorów drohiczyńskich. Antoni Mironowicz prezentuje czytelnikom historię ośmiu ośrodków zakonnych z różnych epok i o różnym znaczeniu[2]. Niektóre z nich przestały funkcjonować w XVIII wieku, inne zakończyły swoją działalność po dołączeniu ziem polskich do Rosji. Taki los spotkał monastery drohiczyńskie, które broniły prawosławia przez XVII i XVIII stulecie, by ulec rozwiązaniu w wyniku decyzji władz rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Decyzje takie nie brały pod uwagę tradycji historycznej, ani oczekiwań miejscowych wiernych. Dopiero dziś sięgamy do tradycji tych ośrodków zakonnych jako do pewnego rodzaju symbolu postawy naszych przodków. Tradycja taka, dzięki pracom Antoniego Mironowicza, została utrwalona, by mogła być przekazana następnym pokoleniom.

Dziękując za przypomnienie dziejów podlaskich ośrodków zakonnych należy oczekiwać, że wkrótce powstanie ich druga część poświęcona prawosławnym klasztorom w XIX i XX wieku. Właściwym byłoby również zamieszczenie w pracy elementów ikonograficznych, które zilustrowałyby poruszone w monografii problemy. Praca Antoniego Mironowicza z pewnością wzbudzi szerokie zainteresowanie historyków, teologów i religioznawców.

Ks. Grzegorz Sosna
(Ryboły)

[2] Część omawianych losów monasterów została przedstawiona w innych opracowaniach Antoniego Mironowicza: *Nieznany dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Rocznik Teologiczny”, R. XXXVI, z. 1-2, Warszawa 1994; *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.